

АТАН ҒАЗАЛДАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ТАБИҒАТЫ

Тоқтарбаева Г.
СДУ магистранты

Есімдері аталмай қалған, зерттеліп, зерделенбей қалған көптеген ортағасырлық түркі ғұламаларымыз бар екендігін білеміз. Солардың бірі – Атаи. Атаи өмірі мен шығармашылығына осы соңғы жылдарда көңіл бөлініп жүр. Алайда, Атаи өмірі туралы толық мағлұмат жоқ. Әйгілі Зәһиреддин Бабыр келтірген мәліметке қарағанда, Атаи сол кездегі Бәлхтың билеушісі Сұлтан Әбу Саид мырзаның ең жақын адамдарының бірі әрі уәзірі болып сұлтан сарайында біраз тұрған екен. Алайда, Әбу Саид тақтан тайдырылып, оның орнына Сұлтан Хүсейін мырза келгенде, бұрынғы билеушіге ең жақын адамы ретінде қуғын сүргінге ұшырайды. Сөйтіп, өзіне төнген қауіпті дер кезінде сезінген ақын қас-қағым сәтте шешімге келіп, ешкімге тіс жармастан, жасырын түрде өзі туған еліне кетіп қалады.

Ұлы шайыр Әлішер Науаи Атаидың есімін күдірет тұтып, үш кітабында құрметпен атайды. Өмірбаяндық деректер беріп, шығармаларынан үзінді келтіреді. Есімін Лүтпіден кейінгі орынға қояды. Лүтпі (1366-1465) кім еді дегенге келсек, түркі халқының өкілдері Саккаки, Харезми, Сайари, Сарай, Әлішер Науаи сынды шағатай әдебиетінің негізін қалаушы ірі өкілдерінің болғандығы әдебиет тарихынан белгілі. Науаи өзінің «Тәзкәрие мәжалес-ан нәфайес» («Ұлылардың мәжілісі») атты еңбегінде Лүтпіні «өз заманының сөз патшасы» деп бағалаған. Осы шығармасында Атаидың Бәлх қаласында тұрғандағы, Исмайыл атаның перзенті екендігі, жұмсақ мінезді, иманжүзді, қарапайым, жомарт жан болғандығы жайлы мәлімет береді. Ал, «Нәсайем-ул-Мухаббат» («Махаббат самалы») аталатын шығармасында Исмайыл ата атакты сопы Қожа Ахмет Йассауидың әкесі Ибраһим атаның інісі болғандығын жазады. Егер қағазға түскен жазбаларға жүгінсек, Атаидың толық аты жөні Мәуләнә Хусейн шаих Атаи болып шығады. Мұндағы «мәулана» (қазақшасы Мәулен) – аса білімдар, ғұлама дегенді білдірсе, «шейх, шейхзада» оның аталар яғни ақсақалдар әулетінен екендігін көрсетеді. Сосын Хүсейін азан шақырып қойған өз есімі болса, Атаи ақынның поэтикалық есімі. Хүсейін Ваез Кашефидің «Рәшәһат-е әйнол-һәят» («Тіршілік көзіндей тамшылар») атты еңбегіндегі мәліметтерге сүйенсек, Исмайыл ата Испиджап (Сайрам) пен Шаштың (Ташкент) ортасындағы Хузьян деген жерде (Қазығұрттың Ташкент жақ бетіндегі Қаржан тауының маңындағы Тұрбат тұрағы) тұрғандығын, Ахмет Йасауидың мектебін жалғастырушы Саид атаның халифаларынан да жақын ізбасары болғандығын айтады. Ал, Атаи Исмайыл атаның кенже баласы. Бұл келтірген мәліметтерді қорытындыласақ, Атаи түркі сопылық мектептің негізін қалаушы Ахмет Йасауиге өте жақын кісі болып шығады.

Ақын Атаидың әдеби лақабымен қоса өз аты жөнін толық келтіріп, өмірбаяннан аздап мәлімет берген басқа да белгілі ғалымдар бар. Оның бірі әйгілі «Бабырнаманы» дүниеге әкелген Зәһиреддин Бабыр болса, екіншісі, оның бөлесі, «Тарихи-ат-Рашиди» кітабының авторы ұлы бабамыз Мұхаммед Хайдар Дулат. Мысалы, Бабыр өзі де сөз өнерінің үлкен шебері бола тұрып, Мәулана Хүсейін шейх Атаи туралы аса жоғары пікір білдіріп, «Қалам ұстаудың ұстасы еді» деп ұлықтайды. Мырза Дулат болса, Шаһрох билеген аймақ туралы құнды деректерді айта келіп, есімін ел ардақ тұтатын бес адамның тізімін ерекше атап өткен: Абдіраһман Жами, Дәуіт Хисари, Мәуләнә шейх Хусейн, Шамсуддин Бахрабанди, Бурханаддин. Осы тізімдегі есімдерді атап өткен басқа да ғалымдар бар. Мәселен, Васефи өзінің «Вадай ал-Вәкай» атты кітабында Атаи есімін екінші орынға қойып атап өтсе, Кашефи өз еңбегінде Мырза Дулат тізімін сол күйінде дәл қайталайды.

Ортағасырлық дәуірде білім, ғылым іздеген түркі ғұламалары Шығыс елдеріне сапар шегіп, сонда тұрақтап қалып қоюы қалыпты жағдай еді. Осы орайда Әбу Насыр әл Фараби, Әбу Али ибн Сина, Әбу Райхан әл Бируни, Махмуд Қашқари т.б. секілді түркі ғалымдарының қай қайсысы да Шығыс қалаларында білімін ұштаған, соның арқасында үлкен жетістікке жеткен. Кейде саяси себептермен де мекенін өзгертуге тура келген. Сондықтан оқымыстылардың қоғамның хал-ахуалына байланысты мекен-жайын өзгертіп тұруы таңқаларлық нәрсе емес. Әлішер Науаи өзінің «Тәзкәрие мәжалес-ан нәфайес» («Ұлылардың мәжілісі») атты еңбегінде Атаидың Бәлх қаласында тұрғандығын айтып өткен еді. Ал, Атаи өмір сүрген уақытта Бәлх қаласы мәдениеті мен ғылымы өркендеген атакты шаһарлардың бірі болатын.

Атаи аумалы-төкпелі дәуірде өмір кешті. Ақынның өмір сүрген кезеңі Шыңғыс хан мен Әмір Темір әулеттерінің біріне бірі қарсы қанды қалқығыстармен қатар, моңғол-түрік халықтарының бір бірімен жауласып жатқандығының салдарынан жаңа түркілік саяси жүйенің түрлі бағытында ұлт-ұлыс болып бөліне бастаған заманға тұспа-тұс келеді. Әмір Темір билік құрған дәуірде араб-парсылар тарапынан жасалып жатқан мәдени-рухани шабуыл шырқау шегіне жеткен еді. Осынау мәдени «басқыншылықтан» аман қалу мақсатында тегі түрік оқымыстылары ұлттық мүддеге сай түрік тілін дамытуға орасан күш салды. Мәселен, Жүсіп Баласағұн, Махмуд Қашғари, Ахмет Йасауи, Жамал Қаршы, Ұлықбек, Атаи, Науаи, шейх Ахмет ибн Тарази, Өтеміс қажы, Хайдар Дулат т.б. сияқты тұлғалар түрік мәдениетінің, түрік әдебиетінің қаңлы-қыпшақ тілін де өріс алуына елеулі еңбек сіңірді. Әйтсе де ұзақ уақыт бойы шарқи дүниені уысында ұстап келген араб-парсы әлемінің саяси-мәдени үстемдігі өз әсерін қалдырғаны анық. Соның салдарынан едәуір сөздер мен тіркестерді, мәдени дәстүрлерді солардан қабылдадық. Түркі тілінің құрамында араб-парсы сөздерінің көптеп кездесетіні табиғи нәрсе болатыны сондықтан.

Атаи – ғазал жанрының майталман ақыны болған. Сондықтан «Ғазал» сөзінің және ғазал жанрының шығу тарихына қысқаша тоқталайық. Ғазал сөзінің лексикалық мағынасы: сұлулармен көңіл қосу. Терминдік ұғымы: уәзінге құрылған ұйқасты өлең. Орташа бес, он екі немесе он сегіз бәйіттен тұрады. Бұл жанр Иранда қатты дамыды. Олар хакім Санайды (1077-1150) «Ғазалдың атасы» деп санап, ерекше құрмет тұтады. Оның былайша ілтипатқа ие болуы діни сопылық иллаһи философияны ғазалмен ұштастыра білуінде жатыр деп есептейді зерттеушілер. Сағди, Атаи да Хафиз, Кемал Хожанди, Омар Хайямды үлгі тұтқан.

Иран ғалымдары әрбір ғазалды тақырыбына қарай талдап: ғашықтық ғазал, ирфани (сопылық) ғазал, патриоттық ғазал, мадақтау ғазал, саяси ғазал, дидактикалық ғазал деген түрлерге бөледі. Бұның өзі ғазал жанрын әр қырынан тануға мүмкіндік береді. Демек, ғазалда ақын бір нәрсеге сүйіспеншілік сезіммен қарап, өлең мазмұнын түрлендіре алады.

Атаидың ғазалдарын оқи отырып, мазмұнына үңілгенде біз оның сыншылдық сипатының ақын ретінде басқалардан ерекше екендігін көреміз. Атаидың бізге белгілі 260 ғазалы ғана бар.

Қазақ ғалымдарының ішінде Атаи есімін жаңғыртуға өз үлесін қосқан көрнекті әдебиет зерттеушісі Мекемтас Мырзахметұлы, өлектанушы ғалым Қазыбек Тәжиев, шығыстанушы ғалым Ислам Жеменей бастаманы жүзеге асыруға мұрындық болды. Ислам Жеменей Атаи ғазалдарының көне шағатай-түркі тілінен түпнұсқалық негізін аударса, өлеңдерін өңдеп, көркемдігі мен поэтикасын ретке келтірген талантты ақын Бақытжан Алдияр. Ақын ғазалдары үлкен сүйіспеншілікпен, ерекше ыждаһатпен қазақшаланған деуге толық негіз бар.

Атаидың ғазалдары көбіне-көп махаббат тақырыбына арналған. Көне түркі ғазалдарының ұйқас, буын, тармақ, шумақ түрлері қазіргі қазақ поэзиясынан өзгешелеу. Онда нағыз шығыстық бояу бар.

Енді, Атаи ғазалдарының көркемдік ерекшеліктеріне, ақынның өзгеге ұқсамайтын өзіндік қолтаңбасына тоқталмақпыз. Ғазалдарда қолданылған көркемдік тәсілдерді айқындап көрсетпекшіміз.

Атаи ғазалдарында көп қолданылған көркемдік құралдардың бірі – теңеу.

Екі гүл бар мен өсірген бақта ана,
Бірі – балдай, екіншісі – Шаһдана.

Бірі – күндей шыға келген таң жарып,
Бірі – Хейбер шырағындай жап-жарық.

Бірі – арайлы ақ күмістей шырыным,
Шың ұшындай қос алмасы бірінің.

Біреуінің туған айдай қастары,
Екіншісі – ашық түннің аспаны.

Осы келтірілген өлең жолдарында *балдай, күндей, Хейбер шырағындай, ақ күмістей, шың ұшындай, туған айдай* деген теңеулер кездеседі.

Сенсіз ұлыс айналмай ма маң далаға, ей, Бегім,
Мөлдір көзің, асыл жүзің жанға дауа, ей, Бегім.

Бұл жолдардан *мәлдір көзің, асыл жүзің* деген эпитеттерді көреміз. Атаидың газалдарында эпитет қолданылған мынадай жолдар да бар:

Тән мен жанның керегі не сенсіз маған, ей, Бегім,
Өзің жоқта боп көрінер *өңсіз ғалам*, ей, Бегім...

Ақ мойныңа артылмады білегім,
Сондықтан да қан жылайды жүргегім...

Бірісінің – *шашы сүмбіл қап-қара*,
Бірі – өскен тал шыбықтай бакта ана...

Сондай-ақ, Атаи өз газалдарында жансыз табиғатты жандандырып суреттейді. Яғни кейіптеуді де қолданғанын көреміз:

Бак ішінде сені көрсе қайың біткен таңданар,
Сендей сұлу болмадық деп күйініштен дал болар...

Бұйра шашың, сұңғақ бойың бізді ғашық еткелі,
Ай да саған ілтипат қып иіледі көктегі...

Бак күлімдеп, кемелденер ақыл да,
Бір көз салсаң біздей ғашық пақырға...

Шығыс таңы күліп атып, нұрландырса маңайды,
Ол да сенің көз салады ақ жүзіңе арайлы...

Мына бір жолдарда:

Сен – бір гүл ең, мен – бұлбұл ем, шабытты едім, ей, Бегім,
Сенсіз жазым күзге айналды анық менің, ей, Бегім.

Шаптарыңның әр талы өсіп тұрған бір-бір гүл,
Сен қайың бол қалқалы, мен болайын дүр бұлбұл...

әдеби тілдегі ең басты құбылтулардың бірі – ауыстыру, яғни метафораны пайдаланғанын байқаймыз. Ақын сүйіктісін гүлге баласа, өзін бұлбұлға балайды.

Атаи газалдарында құбылтумен қатар айшықтаудың түрлерін де қолданған. Айшықтаудың түрі өте көп. Соның ішінде біз ақынның газалдарынан егіздеуді (психологиялық параллелизм) кездестіреміз:

Екі гүл бар мен өсірген бакта ана,
Бірі – балдай, екіншісі – Шахдана.

Бірі – күндей шыға келген таң жарып,
Бірі – Хейбер шырағындай жап-жарық.

Бірісінің – шашы сүмбіл қап-қара,
Бірі – өскен тал шыбықтай бакта ана.

Біреуінің – бал татиды еріні,
Ал, бірінің – жауһар тектес көрігі.

Бірі – арайлы ақ күмістей шырыным,
Шың ұшындай қос алмасы бірінің.

Біріншісі – көкпен түскен періштем,
Екіншісі – хас сұлу гой келіскен.

Бірі оятар шаттық пенен күлкіні,
Ал, бірінің найза сынды кірпігі.

Біреуінің туған айдай қастары.
Екіншісі – ашық түннің аспаны.

Тек...
Атаи асырғанмен елден ой,
Бар болғаны қатардағы пенде ғой...

Атаидың ғазалдары сүйіспеншілік пен махаббатқа толы. Атаи ғазалдарында махаббаттың екі түрін жырлайды. Бірі – Аллаға деген махаббат болса, екіншісі – өзінің сүйгеніне деген махаббат. Осы сүйіспеншілік сезімін Атаи сөздерді үлкен бір суреткерлік шеберлікпен қолдану арқылы, түрлі тәсілдермен жеткізеді. Оны біз жоғарыда келтірілген мысалдардан көре аламыз. Атаи шын мәнінде, аса дарынды, талантты, майталман ақын.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ислам Жеменей. Қос өзен (Қанаттас түркі, парсы ақындары). – Павлодар, 2010. 277 б.
2. Ислам Жеменей. Мұхаммед Хайдар Дулат тарихшы-қаламгер. – Алматы, 2007. 357 б.
3. Зейнолла Қабдолов. Сөз өнері. – Алматы, 1983.
4. Болат Шарахымбай. Атаи мұрасы отанына оралды немесе тағы да асылдың сынығы жайында бірер сөз. Қазақ әдебиеті. 2007. № 17-18.
5. Бакытжан Алдияр. Қан жылайды жүрегім.

Summary

This article deals with one of the outstanding Turkic thinker of the Middle Ages Atan Gazaldary's artistic nature. The author emphasizes the poet's unique signature that does not resemble any other poet.